

Tézisek reményről és reménytelenségről

A marxista indulású Kolakowski, aki 1952-től 1968-ig a varsói egyetem filozófia-tanára volt, a mai Kelet-Közép-Európa legismertebb politikai gondolkodója. A Lengyelországot a hatvanas évek végén elborító nacionál-bolsevista hullám kényszerítette távozásra 1969-ben, negyvenkét éves korában. Jelenleg Oxfordban él és szoros kapcsolatot tart a varsói demokratikus ellenzékkel. Filozófiai írásai a világ minden nyelvén megjelennek. Alábbi « téziseit » 1971-ben tette közzé lengyelül.

Foglaljuk össze röviden azokat a főbb érveket, amelyekkel azt szokták bizonyítani, hogy a kommunista társadalmi rendszer jelenlegi formájában *megreformálhatatlan*. E tétel szerint a rendszer fő társadalmi funkciója az apparátus ellenőrizetlen egyeduralmának fönntartása; semmilyen változás, amely az intézményekben vagy a tényekben eddig végbement, illetve még elképzelhető, nem változtat ezen az alapelven, márpedig ez szabja meg az uralmon lévők politikai és gazdasági intézkedéseit; egy despotikus hatalom monopóliumát nem lehet részlegesen felszámolni (ez szinte tautológia: a monopólium már természeténél fogva sem lehet « részleges »). Így hát minden volt és lehető változás lényegtelen és könnyűszerrel visszavonható, hiszen nem intézményesedhetik az egész mechanizmus széthullása nélkül. A rendszer alapvető funkciója által megvont határokon belül nem lehet kielégíteni sem a munkásosztály, sem az értelmiség alapvető elvárásait. Ön-

szabályozásra képtelen, merev organizmussal állunk szemben, amely csupán roppant katasztrófák hatása alatt képes megváltozni; ilyenek ugyan történnek időről-időre, de felszínes engedményeken és az uralkodó klikken belüli átcsoportosításokon kívül nem hagynak nyomot. A szó szoros értelmében vett sztalinizmus, vagyis a véres és feltétlen egyszemélyi zsarnokság volt a rendszer gyakorlati elveinek legtökéletesebb megtestesülése; a későbbi változások, nevezetesen a kormányzati terror jelentős enyhülése ugyan sokat javítottak az egyének biztonságán, de mit sem változtattak a rendszer önkényuralmi természetén és nem korlátozták az elnyomás meg a kizsákmányolás sajátosan szocialista formáit. Minthogy e társadalmi rendszer alapvető funkciói a társadalom ellen irányulnak, ez pedig meg van fosztva az önvédelem minden intézményes formájától, csak erőszakos változás lehetséges, sőt ez is csak az egész szocialista világrendszer méretében képzelhető el, minthogy a szovjet katonai túlerőt — tapasztalatból tudjuk — mindig fel fogják használni a helyi forradalmi próbálkozások elfojtására. Egy ilyen változástól egyesek azt remélik, hogy az a marxista tradíciónak megfelelő szocialista társadalomhoz vezetne (vagyis a termelés és az elosztás folyamatainak társadalmi ellenőrzéséhez népképviselői alapon), mások azt várják, hogy a kapitalizmus nyugat-európai modelljét valósítsa meg, melyben is — a szocializmus gazdasági és eszmei csődje után — a fejlődés egyetlen biztató vonalát látják.

Nézzük meg közelebbről, mi az ami a szovjet modellben a fenti érvelés szerint eleve lehetetlenné teszi a részleges és fokozatos reformok útján való « humanizálást». (Itt most olyan « strukturális » sajátosságokról lesz szó, amelyek valamennyi szovjet mintájú országban megtalálhatók.)

1. Az, amit általában a kormányzati rendszer « demokratizálásának » neveznek, elképzelhetetlen e modell keretei közt. Ugyanis a politikai despotizmus elválaszthatatlan az uralkodó apparátus monopóliumától a termelőeszközök, a beruházás, a munkaerő-foglalkoztatás, valamint a nemzeti jövedelem elosztása fölött. A vezetőcsoport politikai monopóliuma azon alapul, hogy ő az egyetlen munkaadó,

valamint a termelőeszközök egyetlen tulajdonosa. Ennélfogva minden mozgalom, amely mégoly tökéletlenül is, de a politikai demokrácia felé vezetne, az uralkodó osztály részleges kisajátítását vonná maga után. Ez utóbbi ugyan nem tulajdonosa a termelőeszközöknek, mégis rendelkezik a kollektív birtokos minden jogával és kiváltságával. Ezen az alapvető ponton az elvtől való minden eltérés csupán látszólagos: ha megengedik is a munkásoknak, hogy munkahelyük problémáiról vitatkozzanak, vagy a pártapparátus által kijelölt parlamenti bizottságoknak, hogy a gazdaságpolitika bizonyos részkérdéseit érintsék, így vagy úgy, minden döntést ugyanazok a szervek hoznak meg, s ezek a szervek semmiféle társadalmi ellenőrzés alatt nem állnak. A viták során megnyilvánuló, esetleges eltérő véleményeknek nincs jelentőségük, mivel a szigorú sajtóellenőrzés következtében nem lehet belőlük társadalmi nyomás. Viszont amikor a közgazdászok olyan reformokat javasolnak, amelyek gyöngíténék az uralkodó apparátus döntési monopóliumát, vagy annak részleges kisajátításához vezetnének, ezek a reformok kudarcra vannak ítélve.

2. A rendszer természetes hajlama, hogy csökkenti a szakértők szerepét, különösen a gazdasági, szociális és a kulturális politika terén. A szakértőket megtűrik, ha nem formálnak jogot a döntések hozatalához, de még ebben a tisztán tanácsadói szerepben is csak kedvetlenül tűrik, s mihelyt lehet, elbocsájtják vagy olyan testületekkel helyettesítik őket, ahol már a politikai engedelmesség szempontjai a mérvadók. Ha ugyanis a szakértőknek szavuk volna a döntések meghozatalában, ez az uralkodó osztály hatáskörét nyirbálná meg. Ennélfogva az ügyefogyottság, a társadalmi energia és az anyagi eszközök pocsékolása, s az inkompetensek uralma mintegy bele van építve a kormányzás mechanizmusába, nem tekinthető átmeneti hiányosságnak, amelyet a jövő majd orvosolhatóvá tesz. Ez a mechanizmus nem ad helyet a tisztán «technikai» szempontoknak, amelyek nem kapcsolódnak a fennálló hatalom fenntartásához és erősítéséhez.

3. Az információ szabadsága — amely mind a népgazdaság, mind a közoktatás és a kultúra hatékony működésének nélkülözhetetlen feltétele — nyilvánvalóan lehetet-

len, mivel a hatalmi rendszer összeomlását vonná maga után. [...] Az uralkodó réteg félre-informáltsága része a mechanizmusnak. Ez legalábbis két körülménnyel függ össze. Először is, mert a hatalmat belsőleg azok informálják, akik az apparátus alsóbb szintjein a szóbanforgó ügyekért felelősek. A kedvezőtlen információ tehát gyakran önfeljelentéssel volna azonos s ezt nehéz komoly mértékben elvárni az emberektől. Ráadásul azokat, akik a jó híreket hozzák, meg szokták jutalmazni, míg a rossz hírek hozóit büntetik; ez közismert. Másodszor: a társadalom életének valóságghű felmérése egy olyan apparátus létrehozását kívánná meg, amely mentes minden politikai szolgálati kötelezettségtől, s a hírek összegyűjtését — ha nem is a közlését — teljes szabadsággal végezheti. Egy ilyen apparátus nemcsak természetellenes monstruma lenne a rendszernek, hanem politikai veszély forrását is jelentené, mivel nem volna eleve alávétve az « ideológiai » és szolgálati megkötéseknek. Továbbá az ily módon összegyűjtött tetemes mennyiségű információ elkerülhetetlenül növelné a belső feszültséget és a konfliktusokat az apparátus felsőbb szintjén, minthogy teljesen ártatlan információ nem létezik: a társadalom életéről szóló megnemhamisított híradásokat minden konkurens csoport vagy klikk azonnyomban felhasználhatja a hatalmi pozíciók pillanatnyi birtokosai ellen. Így hát bármilyen értelmetlennek tűnik is első látásra, az önmegtévesztés általános gyakorlata valójában a rendszer önvédelmi mechanizmusai közé tartozik. [...]

4. [...] Minthogy az egyéni érvényesülést megkönnyíti a szervilizmus, a gyávaság, a kezdeményezés hiánya, a felsőbbiséggel szembeni közömbösség, s megnehezíti a kezdeményezés tehetsége, a közügyekkel való törődés, az igazság kritériumaihoz való ragaszkodás, s a társadalom hasznának az apparátus érdekeitől független mérlegelése, a hatalom mechanizmusa természetes negatív kiválasztódást eredményez az uralkodó apparátus minden területén, de leginkább a pártapparátusban. [...]

5. A despotikus kormányzati formáknak szükségük van az állandó, vagy legalábbis az időnként ismétlődő agresszióra [...], hogy a folytonos fenyegetettség állapotában

tartsák a lakosságot és az ostromállapot pszichózisát erősítsék akár mondvacsínált ellenséggel is. [...] Az agresszió ismétlődő aktusai óhatatlanul ellenségességet és ellenállást váltanak ki az üldözöttekből, így tehát a rendszer voltaképpen maga teremti meg azt a helyzetet, amely eredetileg csak a megtorlás ürügyéül szolgált. [...]

6. A monopolisztikus hatalom másfelől szükségessé teszi a társadalom módszeres szétbomlasztását, a társadalmi élet minden olyan formájának szétzúzását, amelyet nem az uralkodó apparátus rendelt el. [...] Ebből ered a társadalmi élet minden formájának « államosítására » való törekvés, innen a spontán társadalmi kötelek elpusztítására irányuló szüntelen erőfeszítés; helyükbe kényszerkapcsolatok, álkapcsolatok lépnek, amelyeknek egyetlen funkciója negatív és romboló, s amelyek az uralkodó osztály érdekein kívül semmiféle más érdeket nem képviselnek. Mert bármennyire szükség van is a rendszernek ellenségre, mégis halálosan retteg a szervezett ellenzék minden lehetséges formájától: csak olyan ellenséget akar, amelyet maga nevezhet ki, amely ellen a maga választotta feltételek mellett harcolhat. A despotizmus természetes szükséglete az egyén megfélemlítése, s ehhez meg kell fosztania az egyedeket a szervezett ellenállás lehetőségétől. Ezt szolgálja a büntetőjog szándékosan ködös és többértelmű fogalmazása is. [...]

7. Az állampolgári jogokat illetően az apparátusnak nincsen semmi játéktere. Még ha akarná sem szélesíthetné ki ezeket a jogokat. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy minden engedmény, amely a demokratikus jogok helyreállítását célozza, nem hogy megnyugvást nem okoz, hanem épp ellenkezőleg nyomást, amely aztán lavinaszerűen növekedvén az egész politikai rendet fenyegeti. A társadalomra nehezedő súlya olyan nagy, az elnyomatás érzése olyan erős, hogy mihelyt a legkisebb rés nyílik az intézményesített erőszak rendszerén, a legcsekélyebb lazító intézkedés is képes mozgásba hozni az eltitkolt elégedetlenség és ellenségesség roppant tartalékait, s olyan robbantáshoz vezethet, amelyen már lehetetlen úrrá lenni. Így aztán nem csoda, hogy számos ilyen irányú tapasztalat után még az esetleg jóindulatú vezetők sem igen mernek

enyhíteni a dolgozó társadalom politikai és gazdasági alávetettségén.

Ezek volnának tehát az érvek, amelyekkel azt szokták bizonyítani — egyébiránt eléggé marxista módon —, hogy a szolgaság sajátosan szocialista formáját nem lehet *részben* eltörölni, sem reformokkal fokozatosan csökkenteni, hanem hogy annak egy csapással kell véget vetni.

Az én szememben ez a tétel inkább defetizmusnak tűnik, mint forradalmi felhívásnak. Meggyőződésemet négy általános premisszára alapozom. Először is, sohasem vagyunk abban a helyzetben, hogy eleve megvonjuk bármely társadalmi szervezet rugalmasságának a határait; az eddigi tapasztalat egyáltalán nem arra mutat, hogy a szocializmus despotikus modellje teljesen merev lenne. Másodszor, egy rendszer merevsége *részben* attól is függ, hogy a benne élő emberek *milyen mértékben vannak erről meggyőződve*. Harmadszor, a fenti állítás a «mindent vagy semmit» ideológiáján alapszik, ami jellemző a marxista hagyományban nevelt emberre, de nem támaszkodik történelmi tapasztalatra. Végül negyedszer, a bürokratikus szocialista önkényuralom olyan belső ellentmondásos tendenciákkal küzd, amelyeket semmiféle szintézissel nem képes feloldani; ezek elkerülhetetlenül gyengítik az integritását, s ráadásul nem csökkenő, hanem növekedő jellegűek.

*

Mindazok a fentebb említett mechanizmusok, amelyek a szocialista despotizmus megreformálhatatlansága mellett szólnak, valóban működnek, nem egyszer megállapítást nyertek, s még ma is megfigyelhetők bárki által, aki a rendszerben él. Összességükben arról tanúskodnak, hogy a rendszer alapvető cselekvési formái természetesen a dolgozók társadalma ellen irányulnak. Amennyiben a bürokratikus hatalmi mechanizmus semmilyen társadalmi ellenállásba nem ütközik, kérlelhetetlenül mind intenzívebb formában fogja kitermelni a föntebb leírt jelenségeket, s végül egy szigorúan orwelli modellhez vezet. Az viszont nem következik az eddigi tapasztalatból, hogy az

említett tendenciákat nem lehet ellensúlyozni, hogy hatásukat nem lehet korlátozni és gyöngíteni ellenállással, melynek célja élhető (ha nem is tökéletes) viszonyokat teremteni. Abszurd lenne a reformista álláspont, ha olyan feltételezésekre épülne, mint a kizsákmányoló osztály jóindulata, az erőszakszervek emberszeretete, a szervezet önkigazítási képessége. Viszont egyáltalában nem abszurd ez az álláspont, ha abból indul ki, hogy egy aktív ellenállás kihasználhatja a rendszer meglévő ellenmondásait. [...] Ebben a tekintetben kínálkozik némi analógia azzal a kapitalista gazdasággal, amelyet Marx elemzett volt. A Marx által mérlegelt termelési és társadalmi tendenciák a legkevésbé sem az ő önkényes elképzeléseiből születtek, hanem a társadalom tüzetes megfigyelésén alapultak. Megalapozottnak látszott a feltevés, hogy a kapitalizmusba törvényszerűen bele van építve a növekvő osztály-polarizáció, a proletariátus abszolút elszegényedése, a profitráta fokozatos csökkenése, a túltermelés anarchiája és megújuló válságai, a tömeges munkanélküliség, a középosztályok eltűnése; továbbá, hogy bármilyen elképzelhető reform csak időleges lehet, hiszen « az értéktöbblet iránti farkaséhség » s az ebből következő alapvető törvényszerűségek nem törölhetők el a rendszer keretein belül. A reformok jelentősége tehát csak politikai lehet, értelmük abban áll, hogy fölkészítik a proletariátust, erősítik osztály-szolidaritását, megedzik a végső küzdelemhez. Marx persze tudott azokról az ellentendenciákról, amelyek gyöngítették a kapitalista felhalmozás törvényének érvényesülését, s amelyek között a legfontosabb a munkásosztály ellenállása volt. Ugyanakkor nem lehetett mennyiségileg felmérni e tendenciák és ellentendenciák erejét, s így — bár a marxi elemzések jól meg voltak alapozva — Marxnak az a megállapítása, hogy a kapitalizmus törvényei « végülis » mindig erősebbnek bizonyulnak a kizsákmányolt osztályok ellenállásánál, csupán egy ideológiai álláspontot fejezett ki. Hogy a proletaritussal fokozódó elnyomorodására, stb. vonatkozó elvárások a valóságban nem következtek be, nem a burzsoázia emberbarátságának vagy erkölcsi megváltozásának volt az eredménye. Hosszú évek harcai kellettek ahhoz, hogy a burzsoá társadalom érvé-

nyes adottságnak fogadja el a szociális szervezkedés bizonyos elveit. A kizsákmányolás ugyan nem szűnt meg, de lényegesen korlátozódott az iparilag fejlett országokban, a birtokos osztályok pedig beleegyeztek kiváltságaik megnyirbálásába annak érdekében, hogy mentsék belőlük azt, ami a fennálló rend összeomlása nélkül menthető.

Kétségtelen, hogy ilyen jellegű analógiák nem egészen kielégítőek. Köztudott tény, hogy a szocialista bürokrácia tanult a burzsoázia vereségéből, megtanulta, milyen veszélyt rejteget minden szervezkedési és hírközlési szabadság. Ezért a szovjet despotizmusban a kizsákmányolással és az elnyomással szembeni ellenállásnak rosszabbak a társadalmi feltételei, mint bármikor annakelőtte; a történelem folyamán még egyetlen kizsákmányoló osztály sem rendelkezett ekkora hatalommal. De az a koncentráció nemcsak erő forrása, hanem gyengeségé is, amint azt a poszt-sztalini kommunizmus története mutatja. [...]

Az apparátuson belüli konfliktusok megelőzése szempontjából elvileg az ideális megoldás egyetlen zsarnok abszolút önkényuralma, ami viszont ütközik az apparátus biztonság igényével. [...] Az egyeduralomról a « kollektív vezetésnek » nevezett oligarchiára való áttérés égető érdeke volt a hatalom gépezetének, s jelentőségét a legkevésbé sem kell alábecsülni, noha úgy tűnhet, hogy az elnyomottak szempontjából vajmi csekély különbség, vajon az elnyomást szentesítő intézkedéseket egy vagy tíz ember írja alá. Az oligarchia természetesen nem jelent semmiféle « demokratizálódást », viszont a kormányzás terrorisztikus formáinak jelentékeny korlátozásával jár. Ezenfelül még azt is jelentheti, hogy a hatalom meginog és óhatatlanul decentralizálódik (megint csak: nem demokratizálódik), vagyis a helyi apparátusok jogköre kiszélesedik, pozíciójuk megerősödik. Az apparátus egymagában nem képes elejét venni frakciók alakulásának és egymással vetélkedő testületekre oszlik, ami is szüntelenül gyengíti hatékonyságát. Azt is tudjuk, hogy az ellenállás sem olyankor ível fel, amikor az elnyomás a legkínzóbb és a terror a legerősebb, hanem éppen ellenkezőleg, a relatív fellazulás pillanataiban; Leninnek köszönhetjük ezt a találó megfigyelést. Igaz ugyan, hogy jelenleg az apparátusok nincsenek kitéve

olyan ideológiai megrázkódtatásoknak, mint Sztálin le-
tűnése után, a belső csoport-harcok krónikus betegségétől
azonban nem mentesek. [...] Ebben az értelemben el-
mondhatjuk, hogy a helyzet kényszeréből fakadó részle-
ges « desztalinizáció » megindította a hatalom degradá-
lódási folyamatát, ami aztán lehetővé tette az ellenállást.
Más szóval: amíg az apparátus stabil és mentes a politikai
megrázkódtatásoktól, nem kell számolnia a lakosság elé-
gedetlenségével. De ezt a stabilitását elvesztette, s ezért
a vezértől és a saját rendőrségétől való félelem csökkené-
sét több irányú félelemmel kell megfizetnie: fél a társa-
dalomtól, a riválisoktól, az otthoni vagy külföldi főnökök-
től, a munkásosztálytól, az értelmiségtől, sőt még a szel-
lemi emberek kisebb csoportjaitól is.

A bürokratikus szocializmus egy másik ellentmondása
abból fakad, hogy egyrészt szükség volna mélyreható vál-
tozásokra, másrészt a rendszer nem tud megszabadulni
a sztálini-lenini ideológiától. Egy demokratikus politikai
szervezet a társadalmi konszenzusból meríti legitimitását,
a népképviselőket nélkülöző önkényuralomnak viszont ah-
hoz, hogy fönntarthassa látszólagos legitimitását, okvet-
lenül rendelkeznie kell egyfajta (bármily silány) ideológiai
« rendszerrel ». Egyetlen állam, egyetlen uralmi rendszer
sem képes meglenni legitimitáció nélkül — legyen az Isten-
től származtatott örökletes hatalom, vagy a szabad válasz-
tások. Ha a kettő közül egyik lehetőség sincs meg, a legi-
timizáció jellege ideológiai lesz; ezt pedig az adott esetben
két elv szolgáltatja: 1) az uralmon lévő párt megtestesíti
a munkásosztály, valamint az egész nép érdekeit, 2) az
állam része a munkásosztály nagy világmozgalmának,
amely máris biztosította uralmát a világ egyes részein, s
fogja még más országokban. Ebben a hatalmi rendszerben
az ideológia köztudomásulag egészen más szerepet játszik,
mint a demokratikus rendszerekben, s itt nem érdekes,
hogy a valósággal szembesítve tételei milyen szánalmasak.
Az ideológia az apparátus számára olyan púp, amelytől
semmiképpen sem szabadulhat. A szovjet vezetőknek azért
kell az internacionalista frazeológia, mert más országok
fölötti uralmuk egyetlen igazolása; a tőlük függő helyi

vezetőknek pedig azért kell, mert ezzel igazolják függőségüket is, meg saját hatalmukat is. [...]

Paradox jelenség, hogy az ideológia, amelyben gyakorlatilag már senki sem hisz — sem azok, akik megparancsolják a hirdetését, sem azok, akik a hirdetéséből élnek, sem azok, akiknek szól — halálosan komoly ügynek számít; hogy az a groteszk tákolmány, amit marxizmus-leninizmusnak hívnak, továbbra is ott lóg a hatalom gyakorlóinak a nyakán, mint valami torz kinövés, holott akadályozza szabad mozgásukat, s meggyőző ereje a szovjet blokk országaiban a *semmivel* egyenlő. Ezt az uralmon lévők is pontosan tudják; ezért ha visszhangot akarnak kiváltani a nép körében s magában a pártban, már egyre kevésbé hivatkoznak az ideológiára: propagandájuk az államrezonra és a nemzeti érdekre összpontosul. De éppen ez a körülmény újabb ellentmondást teremt a rendszerben. Nem titok, hogy a nyilvános propagandán kívül ezekben az országokban létezik egyfajta félhivatalos propaganda is, amely nemegyszer fontosabb az előzőnél. Gondolunk itt bizonyos eszmékre vagy elvekre, amelyeket nem lehet nyíltan megfogalmazni a beszédekben, vagy az újságokban, s amelyeket mégis el kell juttatni a lakossághoz. A Szovjetunióban ilyen a nagyhatalmi eszme, a földkerekség óriási térségein uralkodó birodalom gondolata, amely — a hivatalos marxizmus-leninizmussal ellentétben — számíthat valóságos sikerre. A népi demokráciákban a ki-nem-mondott érvelés a szovjet tankoktól való félelem ideológiája, amelyet a legkülönbözőbb utalások segítségével oltanak be az emberekbe. Ez is számíthat bizonyos sikerre a társadalomban: annak megértéséhez, hogy az orosz vezetők lemeszárolhatják bármelyik nem eléggé engedelmes protektorátusukat, nincs szükség kifinomult érvekre. A két nem-artikulált ideológia — a központi és a periférikus — bizonyos fokig fedi egymást, de erre az egyezésre építeni rövidlátó dolog lenne: nemcsak azért, mert a megfogalmazatlan ideológia éles tagadása a hivatalosnak, hanem azért is, mert pacifikáló hatását csak úgy tudja elérni, hogy közben felszítja a kölcsönös nemzeti ellenségeskedést, ami békeidőben talán hasznosnak tűnik, de válságos helyzetekben rendkívüli veszéllyel jár. [...]

Azok a próbálkozások, amelyek a bürokratikus szocializmus ideológiai paralízisét igyekeznek elhárítani, két irányban haladnak: vagy nacionalista frazeológiához folyamodnak, vagy a rend és a termelékenység témáit hasznosítják, s mindkettő körül laza frakciók alakulnak ki. De az első frazeológia értéke csekély, hiszen az alapvető, a központi kérdés: a nemzet valóságos szuverénitása, természeténél fogva áthatolhatatlan akadályt jelent a számára. A második számú frazeológia nem lenne hatástalan, ha föl tudna mutatni egy « technokratikus » elveken alapuló, keresztülvihető programot. De a « technokrata » program a termelés hatékonyságának és a technológiai haladásnak az elsőbbségét jelenti a politikai értékek fölött, s mint ilyen, csak akkor valósítható meg, ha az apparátus lemond hatalma egy részéről, vagyis ha beleegyezik az uralkodó osztály fokozatos kisajátításába. Itt a hatalom rendszerének újabb ellentmondásához jutunk: a technológiai-termelési fejlődés és a politikai hatalom között feszülő ellentét. Marx klasszikus tétele a haladás kerékkötőjévé váló termelési viszonyokról még soha sem nyilvánult meg olyan erősen, mint abban a rendszerben, amely elvben főképpen azért jött létre, hogy a fenti ellentmondást felszámolja. A szocialista despotizmus fentebb említett sajátosságai természetesen fékezik a technológiai haladást. [...]

Az eddig felsorolt ellentmondásokat tovább erősíti egy másik, amely a szovjet birodalomtól függő országok nemzeti helyzetéből fakad. Az uralkodó apparátus érdekelve van ennek a függőségnek a fenntartásában, hiszen éppen ez garantálja saját pozícióját, de ugyanakkor érdekelve van a függőség gyöngítésében is: nagyobb döntési szabadságra vágyik. Ez a helyzet elkerülhetetlen feszültségeket szül a politikai gépezetben és olyan pontot alkot, amelyre eredményesen nehezedhet társadalmi nyomás. A nemzeti szuverénitás ugyan nem elég a dolgozók társadalmi egyenjogúsításához, mégis annak egyik nyilvánvaló, elengedhetetlen feltétele. A keleti jóbarátok ágyúitól való félelem nem alaptalan, de célzatos módon fel van nagyítva, s mint ilyen pompás hazafias módszer a legszerűebb követelés elfojtására is, valamint ama vélekedés elülteté-

sére, hogy minden erőfeszítés tökéletesen reménytelen. A valóságban Lengyelországnak vagy más szovjet érdekszférába tartozó országnak, miközben őrizkednie kell attól, hogy fegyveres konfliktust provokáljon ki, azon kell lennie, hogy csökkentse függőségét, márpedig ehhez társadalmi nyomás kell. Ebben a tekintetben is téves a « mindent vagy semmit » elve szerinti gondolkodás; elfogadása a « semmi »-be való beleegyezést jelenti. Senki sem lehet olyan elvakult, hogy azt állítsa, nincsen különbség Lengyelország és Litvánia nemzeti helyzete között, vagy azt, hogy Lengyelország függősége mit sem változott 1952 és 1957 között. A függőségben és a szuverénitás hiányában igenis vannak fokozatok, s ezek hihetetlenül fontosak a nemzeti lét szempontjából. [...]

*

Amikor a « reformista » eszme mellett emelek szót, azt nem abban az értelemben teszem, mintha a reformizmusban valami « legális » dolgot látnék, szemben az « illegális » eszközökkel. Az ilyen megkülönböztetés egyszerűen nem alkalmazható olyan helyzetben, amikor arról, hogy mi legális, vagy mi illegális, nem a törvény, hanem homályos értelmű rendeletek — a rendőrség és a pártszervek által történő — önkényes értelmezése határoz. Ott, ahol az uralmon lévők letartóztathatják és elítélhetik az állampolgárt csupán azért, mert illojális könyvek vannak a birtokában, ahol börtön jár néhány személy között folytatott politikai tárgyú beszélgetésért, viccekért vagy magánlevélben kifejezett helytelen véleményért, ott a legalitás fogalmának politikai ügyekre vonatkozóan nincs értelme. Ellenkezőleg, ami a leginkább lefékezheti az ilyenfajta « kihágások » üldözését, az e cselekedetek mennél tömegeesebb előfordulása.

Reformista orientációról abban az értelemben beszélek, hogy lehetőség van részleges és fokozatos nyomásra, s hogy azoknak szélesebb távlatban — a társadalmi és nemzeti felszabadulás perspektívájában — megvan a hasznuk. Még a despotikus szocializmus sem tekinthető teljesen

merev rendszernek, mivel ilyen rendszer nem létezik. Az utóbbi évek során a rendszer rugalmassága megnyilvánult, ha másutt nem, egy olyan alapvető dologban, mint a hivatalos ideológia alkalmazásában. Érvényességének köre jelentékeny módon összezsugorodott: a pártfunkcionáriusoknak már nem kell többet tudniuk az orvostudományról, mint az orvos professzoroknak és többet a filológiáról, mint a filológusoknak. Igaz ugyan, hogy még mindig jobban értenek az irodalomhoz, mint az írók... de Lengyelországban még e téren is mentek végbe visszavonhatatlan változások. A hivatalos ideológia beavatkozási hatásköre még mindig tűrhetetlen, de lényegesen kisebb, mint akkor, nem is olyan régen, amikor állami elvszerűség döntött a nadrágszár szélességéről és a zokni színéről csakúgy, mint a genetika törvényeiről. Azt mondhatná valaki, hogy a rabszolgaságból a feudalizmusba való haladással állunk szemben. Mindamellett választanunk kell: nem a teljes rothadás és a tökéletesség között, hanem aközött, hogy *beleegyezőnk-e* a rothadásba, vagy pedig állandóan iparkodunk megőrizni nemzetünk számára bizonyos alapvető értékeket és mértékeket. [...]

A bürokratikus szocializmus elvesztette eszmei háttérét. Minden elkövetett szörnyűség ellenére a sztálinista apparátus (legalábbis a népi demokráciákban) sokkal szorosabban fűződött a rendszer eszméihez, mint a jelenlegi apparátusok. Úgy tűnhet, hogy egy cinikus szervezet, amelynek tagjai a szocializmus eredményeit saját kiváltságaikon és karrierjükön mérik, nagyobb hatásokkal dolgozik, mivel mentes a fékező tendenciáktól, nincs kitéve eszmei megrázkódtatásoknak, villámgyors, önkényes változásokra képes, és jobban manipulálható. Ez azonban még csak nem is féligazság. Az ilyen apparátus megbízhatatlan a válságos pillanatokban, nem képes kiállni egyetlen lényeges próbát sem, s nem csak hajlamosabb a klikkkel való önbomlasztásra, hanem egészében véve a rendszer történelmi bomlásának a terméke. Egy rendszer, amelyet senki sem véd érdek nélkül, halálra van ítélve — ezt a mondatot Victor Serge-nek a cári Ohranáról írt könyvéből idézem —; olyan mondat ez, amelyet egyetlen rendőr sem hisz el mindaddig, amíg el nem veszíti az állását. A

despotikus szocializmus azzal a lassú halállal hal meg, amit Hegel írt le; úgy tűnik, mintha sérthetetlen lenne, de belesüpped egy végzetes unalomba és eltompultságba, amelybe csak az általános félelem visz valami változatos-ságot: a mindenki félelme mindenki mástól, az agresszióba lereagált félelem. [...]

Szabad választási feltételek között a lengyel munkásosztály és értelmiség túlnyomó többsége alighanem a szocializmus mellett foglalna állást, ugyanúgy, ahogy mellette foglal állást e sorok írója is. A szocializmus, vagyis egy olyan szuverén nemzeti rendszer mellett, amely feltételezi a társadalmi ellenőrzést a termelési eszközök alkalmazása és fejlesztése és a nemzeti jövedelem elosztása fölött, s amelyben az adminisztrációs-politikai apparátus a társadalom szerveként működne, ahelyett, hogy szolgálatába állítaná a társadalmat. Ez a szocializmus föltételezné az információ és a közlekedés szabadságát, a politikai pluralizmust és a társadalmi tulajdon formáinak változatos-ságát, az igazság kritériumainak tiszteletét, a szakmai társulások szabadságát, valamint a politikai rendőrség önkényétől való szabadságot, s ugyanakkor egy olyan büntetőjogot, amelynek célja a társadalom védelme volna az antiszociális magatartással szemben, nem pedig minden állampolgár bűnözővé nyilvánítása annak érdekében, hogy mindenkit lehessen zsarolni.

Az, hogy a fejlődés egy ilyen társadalmi berendezkedés felé mennyiben lehetséges, nagymértékben (bár természetesen nem csupán) azon múlik, milyen mértékben hisz a társadalom e fejlődés lehetőségében. Hogy egy adott társadalom micsoda, attól is függ, hogy milyennek látja magát. A társadalmi változásokban nincsen semmi pusztán tárgyi eredetű, rejtett tiszta lehetőség, amely független lenne attól, hogy milyen mértékben a már *tudatosult* lehetőség. Ennélfogva mindazok, akik a szocialista despotizmus országaiban a reményt kezdeményezik, egyszersmind annak a mozgalomnak is elindítói, amely a reményt reálissá teszi — minthogy a társadalom tudatában az alany és a tárgy részben azonosak.

Az a felfogás, hogy a szocializmus jelenlegi formája abszolút módon merev és hogy azt csak egycsapásra lehet

összeűzni, tehát, hogy semmilyen részleges változás nem igazán változás, könnyen válhat az opportunizmus, sőt a gazemberségek igazolásává. Ha ugyanis így áll a helyzet, akkor nincs értelme semmilyen egyéni, vagy közösségi kezdeményezésnek a neosztalinista rémségek ellen, nincs értelme semmilyen küzdelemnek, amelyet azért folytatnak, hogy fenntartsuk e társadalomban az igazság és az értelem megbecsülését; egy ilyen felfogás tehát igazol minden egyéni disznóságot, mint az egyetemes disznóságból következő « pillanatnyilag » elkerülhetetlen dolgot, amelyért nem az egyének, hanem a rendszer felelős. A megreformálhatatlanság elve így arra szolgálhat, hogy eleve föloldozzon minden gyávaságot, passzivitást és az együttműködést a rosszal. [...]

Foglaljuk össze a mondottakat. A szocialista despotizmus összes főntebb leírt ellentmondásai két irányban található megoldást. Saját tehetetlenségére hagyva, a hallgatás és a félelem atmoszférájában ez a rendszer szüntelenül, óhatatlanul ellentmondásainak egy olyan megoldása felé fog törekedni, amely fokozza és nem enyhíti az elnyomást, szorosabbra húzza a hurkot, ahelyett, hogy lazítaná. *A rendőri módszerekkel való kormányzást nem a megnövekedett ellenállás hívja ki, hanem ellenkezőleg, az ellenállás hiánya.* Amennyiben nincs elég erő az ellenálláshoz, e társadalmi alakzat formálhatósága a resztalinizációban fog megnyilvánulni; a nemzet szükségleteivel megegyező szellemben csak az érdekeltek nyomása alatt fejlődhet — ez olyan lecke, amelyet tapasztalatok igazolnak. Még azok is, akik úgy hiszik, hogy csupán jelentéktelen engedelményekkel fizetnek nyugalomukért, meg fognak győződni róla, hogy e nyugalom ára egyre magasabb lesz; azok, akik ma még csak látszólag ártatlan talpnyalással fizetnek, holnap már arra fognak kényszerülni, hogy besúgással fizessenek ugyanazért az áruért; s azok, akik nyomorúságos kiváltságaikat mindössze azzal vásárolják meg, hogy hallgatnak a gazemberségek láttán, bár reagálhatnának rájuk, ugyanazokat a kiváltságokat hamarosan gazemberségben való aktív részvétellel kell, hogy megfizessék. A despotizmus természetes törvénye az erkölcsi infláció — ez okozza, hogy a javak elosztója egyre drá-

gábban fizetteti meg őket, hacsak a társadalom nyomása nem kényszeríti őt árleszállításra.

Lehet, hogy ez a perspektíva nem túl rózsás, de mégis csak valamivel reálisabb, mint az a felfogás, hogy számítsunk csodára, külső segítségre, vagy a saját tehetetlenségére bízott, csikorgó-nyikorgó gépezet automatikus önmegjavító tevékenységére. A lényeges az, hogy a rendszerre gyakorolható nyomás eszközei szinte mindenkinek a kezében vannak. Felhasználásuk csupán azon múlik, levonjuk-e a következtetéseket a legelemibb erkölcsi parancsolatokból.

(Rövidített szöveg)